

نخستین تصحیح چاپی دیوان حافظ
(تصحیح میرزا ابوطالب خان و ریچارد جانسن)، کلکته هندوستان
۱۷۹۱م / ۱۱۶۹ش / ۱۲۰۶ق

یحییٰ نورالدینی اقدم (عضو هیئت علمی رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه پیام نور تهران)
فاطمه کوپا

در میان تصحیحاتِ متقدم دیوان حافظ، تصحیحی از «میرزا ابوطالب اصفهانی تبریزی لکنهوی» و «ریچارد جانسن انگلیسی» وجود دارد که می‌توان آن را از حیث قدم زمانی نخستین تصحیح انتقادی دیوان حافظ بر مبنای دوازده نسخه در دسترس مصحح برشمرد. این تصحیح از دیوان که در ۱۷۹۱م (۱۱۶۹ش / ۱۲۰۶ق) منتشر شده، در میان محققان کمتر شناخته شده و درباره آن فقط اشارات و توضیحاتی بسیار مختصر از چند پژوهشگر (محبوب، ص ۷-۳۰؛ نیکنام، ص ۱؛ آل داود، ص ۱۹ و ۲۰؛ غلامی جلیسه، ص ۲۷-۳۳) آمده و، به علت یافت نشدن نسخه‌ای از آن، درباره محتوا و مندرجات آن اظهار نظر نشده است. با یاری بخت و همراهی دوست پژوهشگر آقای «غلامرضا باطنی»، نسخه‌ای از تصحیح میرزا ابوطالب خان در کتابخانه «دانشگاه کارولینای شمالی آمریکا» یافت شد. در مقاله حاضر، برآنیم که ویژگی‌های مهم تصحیح میرزا ابوطالب خان اصفهانی تبریزی را بررسی کنیم و این نخستین تصحیح دیوان حافظ را به اهل تحقیق و حافظ‌پژوهان بیشتر بشناسانیم.

تصحیح دیوان حافظ به کوشش میرزا ابوطالب خان و ریچارد جانسن

از حدود سال ۱۲۰۶ ق و با نخستین چاپ دیوان حافظ در کلکته هند، تتبعات و تحقیقات درباره حافظ وارد مرحله تازه ای شد. از شواهد و قرائن برمی آید که نخستین تصحیح متن کامل دیوان حافظ بر پایه نسخه پژوهی و بهره گیری از نسخ خطی به همت «میرزا ابوطالب خان بن حاجی محمد بیگ خان بن شفیع تبریزی اصفهانی لکهنوی معروف به لندنی» (۱۱۶۶-۱۲۲۰ ق) و «ریچارد جانسن» (۱۷۵۳-۱۸۰۷ م) صورت گرفته و در ۱۷۹۱ م در کلکته هندوستان منتشر شده است (غلامی جلیسه، ص ۲۹) و مصححان آن را «ترتیب و تهذیب دیوان حافظ شیرازی» نامیده اند. (میرزا ابوطالب خان، ص بیست و هفت)

از نخستین کسانی که تصحیح دیوان میرزا ابوطالب خان را معرفی کرده اند، محمدجعفر محجوب است. وی در مقاله ای نسبتاً مفصل در مجله کتاب جمعه ها (چاپ پاریس)، دیوان های چاپی حافظ را از آغاز تا سال ۱۳۶۷ ش معرفی کرده و تصحیح میرزا ابوطالب خان را نخستین تصحیح چاپی دیوان حافظ بر شمرده است.

او در این مقاله درباره دیوان مصحح میرزا ابوطالب خان توضیحی مختصر می دهد و در ابتدا متعرض عنوان آن «دیوان خواجه حافظ شیرازی معه دیباچه و قصاید» می شود و کاربرد واژه «معه» را نادرست می داند^۱ (محجوب، ص ۱۱ و ۱۲) سپس توضیح مختصری درباره مقدمه میرزا ابوطالب می آورد و قسمت عمده آن را نقل می کند. (همان، ص ۱۲-۱۵) او با اشاره به نحوه چاپ دیوان حافظ و برداشت هایی که از شمارگان معمول در آن روزگار (پانصد نسخه) و زمان مورد نیاز برای چاپ کتابی در حجم دیوان حافظ (حدود دو سال) می توان داشت، نظرات میرزا ابوطالب را در پاسخ پرسش مستر جانسن خاطر نشان می کند و کلام وی را عیناً می آورد. (همان، ص ۱۸ و ۱۹)

۱) به نظر محجوب، به کار بردن «معه» نوعی غلط مصطلح است که در شبه فازه هند، در معنی «با» (= مع) معمول است. در این باره می توان گفت که در نظر ادبای آن سامان و بسیاری از پیشینیان، «معه» به معنی «با» استعمال نمی شده بلکه عیناً، مطابق معنای مستفاد، به معنی «با آن» و «همراه با آن» بوده است. بدین قرار، عنوان دیوان حافظ تصحیح میرزا ابوطالب خان نیز چنین است: «دیوان خواجه حافظ، همراه با آن (= همراه با دیوان) دیباچه [محمد گلندام] و قصاید». بنابراین، مرجع ضمیر «ه» در «معه»، دیوان حافظ است و این نوع استعمال مجاز است.

در مجموع، توضیحات محمدجعفر محجوب هرچند به اختصار صورت گرفته و به نحوه تصحیح نپرداخته است، در مقام نخستین معرّفی تصحیح میرزا ابوطالب خان، فضل تقدّم وی را در این زمینه محفوظ می‌دارد.

پس از محجوب، «سید علی آل داود» طی مقاله‌ای به این تصحیح دیوان حافظ اشاره و درباره آن اطلاعات محدودی ارائه می‌کند.^۲ سید علی آل داود بی‌آنکه به اصل دیوان مصحح میرزا ابوطالب خان دسترسی داشته باشد، در این باره توضیحی مختصر می‌دهد: [میرزا ابوطالب و مستر جانسن، نخست در سال ۱۲۰۰ ق تصمیم به انتشار دیوان حافظ گرفتند و ۱۲ نسخه خطی آن را تدارک دیدند؛ اما کار تصحیح و چاپ ۶ سال طول کشید و سرانجام در سال ۱۲۰۶ ق / ۱۷۹۱ م نخستین چاپ دیوان خواجه با تصحیح و مقابله میرزا ابوطالب خان و کمک مستر جانسن به بازار عرضه شد؛ گفتنی آنکه به‌رغم چاپ‌های متعدّد بازاری که پس از آن انتشار یافت، نخستین چاپ دیوان خواجه به صورتی محققانه و با مقابله ۱۲ نسخه عرضه شده بود؛ این چاپ در ۱۲۰۰ نسخه و در کلکته انجام گرفت و ۶۰۰ نسخه آن بر روی کاغذ مرغوب فرنگی و ۶۰۰ نسخه دوم بر روی کاغذ هندی چاپ شده بود و هریک از دو نوع مذکور با قیمت متفاوتی به فروش می‌رسید. (آل داود، ص ۱۹)

در ادامه می‌نویسد:

نسخه دیوان حافظ چاپ میرزا ابوطالب خان امروزه به کلی نایاب است و حکم نسخه خطی دارد و حتی در کتابخانه‌های بزرگ کشور به آن دسترسی پیدا نکردیم. (همان، ص ۲۰)

پس از آل داود، «مجید غلامی جلیسه» در مقاله‌ای کوتاه، به تصحیح میرزا ابوطالب اشاره می‌کند و بر اساس مقدمه این تصحیح، درباره کیفیت چاپ آن مختصری توضیح می‌دهد (غلامی جلیسه، ص ۲۸-۳۰). در مقاله اخیر، از محل نگهداری یا از وجود این تصحیح در دانشگاه‌ها یا کتابخانه‌های جهان، سخن به میان نمی‌آید. با کوشش فراوان، نسخه‌ای از این کتاب در مجموعه نسخ خطی و چاپی قدیمی «ribcage» در «دانشگاه کارولینای شمالی» (University of North Carolina at Chapel Hill) یافت شد. از آنجاکه این اثر در ۱۲۰۰ نسخه منتشر شده و احتمالاً به چاپ دوم نرسیده است، تاکنون نشانی از آن در مجموعه‌های شخصی یا کتابخانه‌های معتبر هند و پاکستان و ایران و ترکیه و اروپا یافت نشده و کتاب

(۲) البته پیش از او مختصری از این اثر در مقدمه تفضیح الغافلین و سفرنامه طالبی و کتاب‌شناسی حافظ آمده است. (میرزا ابوطالب خان، ص بیست و هفت) و (نیکنام، ص ۱)

امروزه تقریباً نایاب است و نسخه موجود در دانشگاه کارولینای شمالی را می‌توان نادر محسوب کرد.

مهم‌ترین ویژگی‌های تصحیح میرزا ابوطالب خان

میرزا ابوطالب خان (۱۱۶۶-۱۲۲۰ ق) مسلمانی ایرانی تبار (اصفهانی تبریزی) متولد شهر لکهنو در ایالت اوتارپرادش هندوستان است. پدرش، حاجی محمدبیگ خان، شغلی دیوانی در شهر اصفهان داشته است:

والد حقیر، حاجی محمد بیگ خان، از جماعه آتراک، مولدش عباس آباد اصفهان است؛ در عهد جوانی از سطوت و صولت نادری، ایران را گذاشته وارد هند، و رفیق وزیر جنّت آرامگاه، ابوالمنصور خان صفدر جنگ گردید. (میرزا ابوطالب خان، ص ۷)

میرزا ابوطالب خان دوران کودکی و جوانی را در لکهنو می‌گذراند و با علوم زمانه و فنون سیاست و دیوانسالاری آشنا می‌شود و، از آنجا که خوش‌زبانی و نکته‌سنجی را با طبع شاعرانه توأمان داشته، به محافل رده‌بالای هندی و انگلیسی راه می‌یابد و در زمره کارگزاران کمپانی هند شرقی درمی‌آید. آشوب‌هایی که کمپانی استعماری هند شرقی ایجاد می‌کند، اندک‌اندک گریبان میرزا ابوطالب خان را نیز می‌گیرد و او، برای مدتی، مجبور به گوشه‌نشینی و ترک خدمات دیوانی می‌شود. پس از این ماجراها، به توصیه شرق‌شناسی اسکاتلندی به نام «ریچاردسن» (Captain Richardson) به سفر انگلستان متمایل می‌شود. پس از ۳۵ روز سفر دریایی، وارد لندن می‌شود و در عموم محافل اعیان و اشرافی آن سامان، خوش می‌درخشد به حدی که در روزنامه‌ها به وی لقب «شاهزاده ایران» می‌دهند (همان، ص ۱۰۶). دو سال و پنج ماه و پانزده روز را در لندن می‌گذراند و در صفر ۱۲۱۷ ق عازم بازگشت به هندوستان می‌شود و پس از یک سال و دو ماه و هشت روز دریانوردی، در ربیع‌الثانی ۱۲۱۸ ق به کلکته می‌رسد و تا پایان عمر (۱۲۲۰ ق) به نگارش و ویرایش سفرنامه خود موسوم به مسیر طالبی فی بلاد آفرنجی مشغول می‌شود.

علاوه بر تصحیح دیوان حافظ و سفرنامه مسیر طالبی، به آثاری از او همچون تذکره حدیقه الأفكار، رساله در علم اخلاق، رساله در مصطلحات موسیقی، رساله در فنون خمس طبع، رساله در علم عروض و قافیه، لب السیر و جام جهان‌نما، تفضیح الغافلین، قصیده فلکیه مطابق رأی فرننگ

جدید، مثنوی و قصیده در وصف لندن، دیوان غزلیات و رباعیات متعلق به ایام اقامت در لندن می‌توان اشاره کرد. (میرزا ابوطالب‌خان، ص بیست و هفت)

از میان آثار فوق، تصحیح دیوان حافظ اهمیتی خاص دارد. شرح چگونگی تصحیح دیوان را میرزا ابوطالب‌خان در مقدمه کتاب آورده است. او پیش از آنکه بخواهد چگونگی تصحیح دیوان حافظ را شرح دهد، تصویری کلی از صنعت چاپ سربی - که در آن روزگار امر تازه و شگفتی بوده - ارائه می‌دهد. در توضیح چگونگی چاپ کتب می‌نویسد:

حروف مفرده تهجی را به کثرت، از سرب یا امثال آن ریخته، با خود می‌دارند، و در حین کار، آنها را به یکدیگر به سبب تعبیه‌ای چند [که] سهل‌الحرکت است، بسته و مُرکبیِ خاص بر آن مالیده، به حرکت همان آلت، بر روی کاغذ، نقش می‌گیرند؛ هر چند در اتصال حروف و بستن صفحه و احتیاط غلط‌ها، در ابتدا، اندک تأنی به کار می‌رود، اما در حین نقش، به حدی کار به سرعت می‌شود که در مدت دو ساعت، پانصد صفحه که هر صفحه دو ورق باشد، مرتب می‌گردد و کتابی که مشتمل بر ده‌هزار بیت بوده باشد، اگرچه در عرض دو سه سال به اتمام می‌رسد اما همین که یک کتاب به آخر رسید، پانصد کتاب، مکمل می‌گردد و جبر[ان] نقصان آن مدت، به این صورت به عمل می‌آید. (حافظ، مقدمه: ص ۱ و ۲)

میرزا ابوطالب به موضوع مهمی در تاریخ چاپ آثار فارسی در هند نیز اشاره می‌کند و آن نقش پررنگ او در این امر است. با ارتباط‌هایی که وی در حوزه‌های حکومتی و به‌ویژه کمپانی هند شرقی دارد، ریچارد جانسن به‌وی پیشنه‌ها می‌کند برخی از کتاب‌های فارسی را به شیوه فوق در هندوستان چاپ کنند. میرزا ابوطالب‌خان چند عنوان کتاب را برای چاپ توصیه می‌کند: برهان قاطع، ترجمه قاموس، حیب‌السیر، اخلاق ناصری، کلیات سعدی و دیوان حافظ.

از آنجا که چاپ و انتشار مجموعه این کتب بسیار زمان‌گیر و مشکل‌ساز بوده، بنابراین نظر جانسن، مقدمات چاپ کلیات سعدی در یک چاپخانه و دیوان حافظ در چاپخانه‌ای دیگر که متعلق به انگلیسی‌ها بوده، آغاز می‌شود و هر دوی این کتاب‌ها به تصحیح و اشراف میرزا ابوطالب‌خان بوده است (همان، مقدمه، ص ۲). آنچه اینک در اختیار است تصحیحی از دیوان حافظ است که نسبت به آن روزگار کاری بسیار شایسته و قابل توجه بوده است.

از آنجا که مقدمه میرزا ابوطالب خان بر دیوان حافظ برای اغلب حافظ‌پژوهان ناشناخته مانده و این کتاب در دسترس همگان نیست، بخش‌هایی از مقدمه آن را در موضوع تدوین و تصحیح دیوان حافظ نقل می‌کنیم:

در سنه ۱۲۰۲ هزار و دوصد و دوی هجری... صاحب‌الامتنش، جانسن صاحب سلمه الله تعالی که به سبب انصاف فطری و شوق اکتساب فضایل، بر محاسن اقوال و افعال قدمای اسلام، قدری آگهی یافته بود بنا بر یادگار نام نیک، اراده کرد که خلاصه کتب مشهوره اسلامی را که از پی نیستی کاتبان و پست همتی مردم زمان در شرف مسخ و اندراس است چهپایه نماید؛ به این کمترین فرمود که کتبی که فواید آن عام بوده باشد تعیین نمای؛ حقیر کتاب برهان قاطع و دو جلد ترجمه قاموس در لغت و سه مجلد حبيب السیر از فن تاریخ و سیر و اخلاق ناصری و کلیات شیخ سعدی و خواجه حافظ شیرازی رحمهم الله در نظم و اخلاق رهنمونی کرد؛ چون چهپایه مجموع، به یک دفعه متعذر بود آن والافندر، شروع از هر دو کلیات کرده، کلیات سعدی را در چهپایه‌خانه^۳ سرکار کمپنی عالیشان انگریز^۴ و دیوان حافظ را چهپایه‌خانه دیگر آن سرکار والا تفویض نمود و امور موقوف علیه شروع آن کار را از دادن مساعدده و به هم رسانیدن خریداران و غیره که خالی از حسن اتفاق نمی‌باشد متکفل گشت و اهتمام آن را به حقیر محول فرمود؛ اگرچه به ملاحظه فقدان کتب صحیحه درین دیار و از چند کتاب آبر انتخاب نسخه منقحه که مطابق اصل یا کالاصل تواند شد، این کار متعسر می‌نمود اما به امید امداد روحانیت خواجه و استرضای صاحب معظّم‌الیه، قبول نمودم و از چند کتاب که فی الجمله گمان صحت بر آنها می‌رفت به واسطه ملکه این فن، و اطلاع بر اسالیب سخن، انتخاب نسخه نمودم و آن را به چهپایه‌خانه رسانیده و در ملاحظه صحت غلطها نیز جد و کد به کار بردم چنانچه بر هر صفحه ده دوازده مرتبه نظر کردن می‌افتاد و امید این بود که نام غلط در کتاب نماید اما به دو سبب، این کار دلخواه صورت نگرفت یکی به جهت اینکه در اثنای چهپایه نقطه و حروف خورد شکسته می‌شود و دیگر از نصفه ردیف شین تا آخر حرفها، امر مقابله به یکی از رفقای بی‌توفیق این حقیر تعلق داشت؛ القضا بعد اطلاع بر اسباب مذکوره، بار دیگر، نظری انداخته آن غلطها را با نشان ورق و صفحه و سطر در چند ورق تبرجوار ضبط ساختم و در ذیل این اوراق درج نمودم؛ و با آنکه در اثنای حالات مذکوره جانسن صاحب به سبب عوارض جسمانی، دوستان هند را به درد مفارقت مبتلا ساخته، به ولایت رفت و چهپایه کتب مستوره، تا توفیق دیگری از اکابر این قوم در تعویق ماند اما بحمد الله که کتاب خواجه مرحوم به سعی مشکور مستر ابچان صاحب اهتمام چهپایه‌خانه در شروع سنه ۱۲۰۶ هجری مطابق سنه ۱۷۹۱ عیسوی متضمن

تفصیل ذیل، به اتمام رسید... و کارکنان چهارپه‌خانه را نام آنها در ذیل مندرج است به دعای خیر، یاد فرمایند: جان چمبرس - عظیم‌الدین - هرنام سنکه - تیتورام. (حافظ، ص ۳ و ۲)

تصحیح مذکور البته از ورود ابیات و غزل‌های الحاقی به دور نمانده است. مصحح درباره نسخه‌هایی که مأخذ این تصحیح بوده‌اند نیز توضیحی نمی‌دهد. بنابراین، مشخص نیست نسخه‌های مورد استفاده او مربوط به چه قرنی بوده است و، چنانکه خود در مقدمه متذکر شده، این کار را صرفاً بر مبنای ذوق و دریافت شخصی از شعر حافظ انجام داده است.

در مجموع، دیوان مصحح میرزا ابوطالب‌خان، در ۱۶۲ ورق (۵+۳۲۴ صفحه) تدوین شده است که شامل مقدمه جامع دیوان حافظ (محمد گلندام)،^۵ ۵۷۵۵ بیت شعر، ۷ قصیده، ۵۵۷ غزل، ۵۲ قطعه، یک ترجیع‌بند، یک ترکیب‌بند، یک مخمس، سه مثنوی به انضمام ساقی‌نامه و ۱۰۳ رباعی است (همان، مقدمه، ص ۳). میرزا ابوطالب‌خان، در ابتدای تمام اشعار، وزن و بحر عروضی شعر را می‌آورد. او مقدمه‌ای نیز در «بیان احوال خواجه» و توضیحی درباره علت ذکر عشق آمدان در دیوان حافظ و سعدی، در پاسخ به «جانسن صاحب» درج می‌کند (همان، مقدمه، ص ۳-۸). متأسفانه با وجود اهمیت این نسخه در تاریخ حافظ‌پژوهی، به علت دسترس نداشتن به آن و چاپ کم‌شمارگان (۱۲۰۰ نسخه در ۲۲۵ سال قبل) و احتمالاً تجدید نیافتن چاپ آن، کمتر مورد اعتنا و توجه اهل پژوهش و تحقیق بوده است.

بررسی تمام اشعار حافظ در تصحیح دیوان میرزا ابوطالب‌خان و مقایسه آن با سایر تصحیحات دیوان حافظ، کاری نیست که در یک یا چند مقاله صورت گیرد، اما ضروری‌ترین کار انتشار هر چند محدود این نسخه ارزشمند است زیرا علاوه بر آنکه نخستین تصحیح چاپی دیوان حافظ را در اواخر عصر «زندیه» معرفی می‌کند، میراثی از عصر گسترش و نفوذ زبان فارسی در شبه‌قاره هند را احیا می‌کند که با یافته‌های نو مصححان دیوان حافظ چه بسا مورد تحقیق و توجه بیشتر قرار گیرد.

۵) مطالب مندرج در مقدمه جامع دیوان (حافظ، ص ۱-۹) اختلافات متعددی با مقدمه مذکور در تصحیح قزوینی-غنی (حافظ، ص ۱ تا ۲۳) و نیساری (حافظ، ص ۲۳-۲۸) دارد، و البته به اندیشه‌های شیعی و نعت و ستایش امیرالمؤمنین (ع) اشاراتی دارد که علامه قزوینی احتمال داده است از افزوده‌های ادوار بعدی باشد. (حافظ، ص ۱)

نتیجه

تصحیح میرزا ابوطالب خان اصفهانی تبریزی را می‌توان نخستین تصحیح چاپی دیوان حافظ برشمرد که، مقارن با اواخر دوران حکمرانی زندیه در ایران، در سال ۱۷۹۱ م در کلکته هندوستان چاپ و منتشر شده است. این کتاب به همراه کلیات سعدی، جزو نخستین آثار فارسی است که در هندوستان به صورت چاپ سُربی منتشر شده و انتشار هر دوی آنها به تصحیح و اِشرافِ میرزا ابوطالب خان بوده است. در گذر زمان (۲۲۵ سال) اغلب نسخه‌های این کتاب ارزشمند از بین رفته یا در کتابخانه‌های جهان، بدون نام و نشان، پراکنده شده است به طوری که در کتابخانه‌های ایران نیز اثری از این کتاب نیست. از این اثر نسخه‌ای در کتابخانه دانشگاه کارولینای شمالی آمریکا در چپل هیل موجود است و مقاله حاضر بر مبنای مندرجات همان نسخه فراهم آمده است. بر این اساس، دیوان حافظ، مصحح میرزا ابوطالب خان، در ۱۶۲ ورق (۳۲۴+۵ صفحه) تدوین شده است و شامل مقدمه جامع دیوان حافظ (محمد گندام)، ۵۷۵۵ بیت شعر، ۷ قصیده، ۵۵۷ غزل، ۵۲ قطعه، یک ترجیع‌بند، یک ترکیب‌بند، یک مخمس، سه مثنوی به انضمام ساقی‌نامه و ۱۰۳ رباعی است. از لحاظ محتوا و توالی ابیات، این تصحیح با تصحیحات موجود، کمابیش تفاوت‌ها و اختلاف‌هایی دارد. به همین سبب، توجه به ضبط‌های تصحیح میرزا ابوطالب، برای حافظ‌پژوهان، خالی از فایده نخواهد بود. از این رو، پیشنهاد می‌شود این تصحیح، حتی به تعدادی محدود، به شکلی پیراسته و با تحقیق و بررسی بیشتر منتشر گردد. این کار هم از حیث نشان دادن روابط فرهنگی ایران و هندوستان در ۲۲۵ سال قبل و نفوذ و گسترش زبان فارسی در آن سامان و هم به لحاظ دسترسی به ضبط‌هایی متمایز و مستقل از ضبط‌های موجود حائز اهمیت است.

منابع

- آل داود، سیدعلی، «نخستین چاپ دیوان حافظ»، مجله نشر دانش، سال بیستم، شماره ۱، بهار ۱۳۸۲، ص ۱۹ و ۲۰.
- حافظ شیرازی، خواجه شمس‌الدین محمد، ترتیب و تهذیب دیوان حافظ شیرازی، به تصحیح میرزا ابوطالب خان اصفهانی تبریزی لکهنوی و ریچارد جانسن، مطبوعه آبچان، کلکته، هندوستان ۱۷۹۱.

- (۲)، دیوان حافظ، به تصحیح علامه قزوینی و قاسم غنی، انتشارات زوار، چاپ پنجم، تهران ۱۳۶۷.
عیوضی، رشید، حافظ برتر کدام است؟، چ اول، انتشارات امیرکبیر، تهران ۱۳۸۴.
غلامی جلیسه، مجید، «حافظ به روایت مستشرقان»، کتاب ماه ادبیات، شماره ۷۳، اردیبهشت ۱۳۹۲،
ص ۲۷-۳۳.
محبوب، محمدجعفر، «دیوان‌های چاپی حافظ، از آغاز تا امروز»، مجله کتاب جمعه‌ها (چاپ پاریس)،
شماره ۱۳، پاییز ۱۳۶۷، ص ۷-۸۳.
میرزا ابوطالب‌خان، مسیرطالبی یا سفرنامه میرزا ابوطالب‌خان، به تصحیح حسین خدیوچم، چ ۲، سازمان
انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، تهران ۱۳۶۳.
نیکنام، مهرداد، کتاب‌شناسی حافظ، چ اول، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران ۱۳۶۷.

□